

ÚLOHY SOCIÁLNÍHO EXPERIMENTU V OBLASTI ŘÍZENÍ ZEMĚDĚLSKÉHO PODNIKU

V uplynulých letech se sociologický výzkum zemědělství zabýval mj. soustavným experimentálním ověřováním metod plánování ve sféře kádrového, personálního a sociálního rozvoje kolektivů pracovníků zemědělských podniků. Zkušenosti, získané na počátku s experimentálním zaváděním komplexních programů péče o pracovníky, a v dalších letech již s ověřováním nejvhodnějších forem sociálního plánování, přinesly také řadu poznatků o samotných metodách výzkumu, zejména pokud jde o aplikaci experimentálních postupů v oblasti řízení zemědělských organizací. Zde se opět potvrdilo, že sociální experimenty, zaměřené do ekonomické sféry, dávají sociologii a jejím technikám výzkumu značné možnosti uplatnění.

EXPERIMENTÁLNÍ OVĚŘOVÁNÍ PLÁNŮ SOCIÁLNÍHO ROZVOJE

Experimentální ověřování metod plánování rozvoje a řízení v oblasti kádrové, personální a sociální poskytlo poznatky, které byly do řídicí praxe zavedeny buď bezprostředně během 6. pětiletky, nebo pro pětiletku následující. Nicméně byly cíle experimentálního ověřování stanoveny tak, že nedovolovaly příliš aktivní zasahování experimentujících do působnosti lidského činitele, vedení lidí a ovlivňování jejich životního způsobu. To bylo především proto, že v experimentu šlo o metody a techniky plánování, méně již o ověřování vědeckých hypotéz, při kterých by se procedura experimentu soustřeďovala převážně na poznávací výsledek. Je-li však hlavní funkcí experimentu dosažení efektu v praktických změnách, pak se vyskytují poznávací výsledky jen jako vedlejší produkt řídicího efektu. Je třeba souhlasit s J a d o v e m (1972), že „modelovací experiment, zaměřený výlučně na získání nového poznatku, se podstatně odlišuje od reálného řídicího experimentu, jehož cílem je nejbližší praktický efekt“.

Experimentální hledání efektivních způsobů řízení, tedy v našem případě ověřování vhodných metod plánování a řízení v sociální sféře, nelze ani zaměřovat s tím, co obvykle nazýváme pokrokovou zkušeností. Metodu zkoušek a omylů, zkušenost, dokonce ani pokrokovou, nelze považovat za vědecký experiment. Princip zkusíme a uvidíme co z toho bude je vzdálen od logiky vědeckého experimentu, jehož základním rysem je právě cílevědomé ověřování hypotézy. Ukázalo se, že při dalším využívání experimentální metody v řídicí sféře bude třeba důsledně dodržovat pravidla, která ve vědním odvětví existují. To umožní dosáhnout jak výsledků praktických, tak i poznávacích a tvůrčí experiment — podle označení R i v k i n o v é a V i n i k u r a (1969) — který svými výsledky přímo vstupuje do řídicí praxe, může mít další poznávací elementy.

DOSAVADNÍ ZKUŠENOSTI SE SOCIÁLNÍM EXPERIMENTEM

Vzhledem k tomu, že sociální experiment, tak jak jej využíváme, představuje typický terénní experiment, je také účelné si uvědomit, že není možné — stejně jako např. při experimentech ekonomických — dodržovat v plné šíři pravidla, která jsou běžná např. v přírodních vědách. Je to již dáno samotným charakterem společenských jevů, které jsou podmíněny nebo ovlivňovány neobyčejně rozsáhlým počtem faktorů. Zajistit kontrolu všech těchto faktorů, vytvářet informačně izolovanou soustavu podle Ashbyho je většinou technicky nemožné anebo alespoň krajně obtížné. Do určité míry lze těmto obtížím čelit tím, že místo šetření experimentální a kontrolní skupiny podrobíme opětovnému šetření vzorek složený z týčů jedinců. Jde tu vlastně o speciální panelový výzkum, při kterém je zkoumaná skupina šetřena nejdříve bez vlivu nezávislé proměnné (pretest) a pak pod jejím vlivem (posttest), např. před uplatňováním vybraných stimulů při řízení a po něm. Ovšem ani za těchto okolností nelze splnit všechny požadavky, které se vyžadují např. u laboratorních experimentů.

POUŽITELNOST METODY SOCIÁLNÍHO EXPERIMENTU

Uvedené skutečnosti by však neměly odradit od dalšího provádění sociálních experimentů, které se musí maximálně krýt s reálnými podmínkami řídicí praxe.

Podstata sociálního experimentu tkví v tom, že provádíme v určité oblasti lidské činnosti cílevědomé změny a exaktně zkoumáme jejich působení. Pracovní hypotéza, která je zaměřena na vztahy dvou faktorů, tvoří základ experimentu. Vychází např. z hypotézy, že kvalifikace pracovníků působí na vytváření a rozvoj socialistických vztahů pracovního kolektivu. Při takovém experimentu zvyšujeme kvalifikaci ve skupině (např. odborným a politickým školením traktoristů) a sledujeme působení, které se projevuje zlepšením spolupráce, zvýšením kolektivní zodpovědnosti apod.

V obecném smyslu můžeme za experiment považovat takový výzkumný postup, při kterém zjišťujeme jaké změny ve zkoumaném jevu (závislé proměnné) vyvolávají definované a řízené změny jednoho z ovlivňujících faktorů, na tzv. nezávislé proměnné, zatímco ostatní ovlivňující faktory jsou kontrolovány a výzkumný pracovník se snaží o to, aby tyto faktory byly stabilní. Za těchto podmínek můžeme předpokládat, že všechny změny, které nastaly ve sledovaném jevu, byly vyvolány změnami této nezávislé proměnné (někdy se v literatuře užívá termínu experimentální proměnná). Experimenty je možné za určitých okolností uspořádat tak, že se současně mění hodnoty dvou nebo i více proměnných a analýzou údajů se zjistí jak každá z proměnných jev ovlivnila i jak se projevila vzájemná interakce mezi nezávislými proměnnými.

VÝCHODISKA SOCIÁLNÍHO EXPERIMENTU A HRANICE POUŽITELNOSTI

Jak již bylo uvedeno, tvoří pracovní hypotéza logické východisko pro stavbu experimentu. Nástrojem pro sledování změn zkoumaného jevu a často i nástrojem sloužícím k popisu podmínek, jsou při sociálním experimentu zpravidla jednotlivé techniky terénního sběru informací (pozorování, interview, dotazníkové šetření). Je možné říci, že naše výzkumná základna ovládá tyto techniky v dostatečné míře. Z hlediska zakládání a sledování experimentu je však třeba klást větší důraz na pracovní hypotézu, prověřit ji na úrovni našich teoretických poznatků, metodologické vybavenosti a praktických možností výzkumné základny. Např. lze formulovat a ověřit hypotézy o vlivu pracovních a životních podmínek i jiných příbuzných faktorů na systém hodnotových orientací pracujících v zemědělství, neboť tyto orientace se dají v reálném i verbálním vyjádření zachytit. Oproti tomu se ve výzkumu stává, že jsou předloženy hypotézy, které nelze empirickým výzkumem ověřit, neboť za současného stavu poznání není jasné, jak zachytit a určit přesnými ukazateli — vzhledem ke všeobecnosti pojmu — např. životní způsob pracovníka. Skutečná objasnění takovéto problematiky předpokládá důkladné zmapování širokého předpolí cestou konkrétních výzkumů a analýz.

Hypotéza je tedy jedním z hlavních metodologických předpokladů, který organizuje celý výzkumný proces experimentu a podřizuje ho své vnitřní logice. Je podložena dosavadními poznatky o struktuře sociálních subjektů, o charakteru vztahů mezi zkoumanými sociálními jevy atd. Je ovšem zřejmé, že hypotézy vznikají tehdy, když poznatky, jež máme o sociální realitě k dispozici, již neumožňují exaktní objasnění údajů pozorování.

FORMY TERÉNNÍCH EXPERIMENTŮ

Terénní experiment dovoluje manipulaci experimentálních podnětů především v podnicích, které prokázaly určitou celkovou organizační a ekonomickou konsolidaci. Dosavadní obsah experimentů se týkal především změn ve stylu řízení, formy a velikosti pracovní skupiny, odměňování nebo pracovních podmínek. Samozřejmě musí výzkum tam, kde změny nemohou probíhat na jeho popud, vyhledat situace, které poskytují možnost pozorování těchto změn (např. výzkum sociálních důsledků integrace, kooperace a specializace v zemědělství, který probíhal ve značné míře jako přirozený experiment). Stejně lze chápat změny v sociálně-ekonomické situaci určité části obyvatelstva (např. důchodců v důsledku schválení zákona o sociálním zabezpečení) jako přirozený experiment. Ať již byl popud terénního expe-

rimentu vyvolán výzkumem nebo nikoliv, většinou postrádáme kontrolní skupinu, která by byla ve všech proměnných (kromě experimentální) totožná s experimentální skupinou. Nutno přiznat, že tím odpadá důležitý prvek experimentu, což omezuje možnost vytvořit vzhledem ke kauzální souvislosti určité závěry. V běžné výzkumné praxi si pomáháme většinou tím, že provádíme (při chybějící kontrolní skupině) dvojí měření — před zapůsobením experimentálního stimulu a po něm. Měříme nezávisle proměnnou pouze jednou, a to poté, co se projevil účinek experimentálního popudu. Má-li si tato forma výzkumu ještě zachovat charakter experimentu, je třeba srovnat alespoň dvě skupiny mezi sebou a to takové, v nichž se uplatnila nezávisle proměnná rozdílným účinkem (König, 1967).

Uvedený experiment, nazvaný ex-post-facto, neposkytuje obvykle možnost manipulace s předpokládaným kauzálním faktorem. Představuje druh retrospektivní analýzy a nedovoluje již aktivní zásah do přirozeného průběhu událostí, takže postup se zásadně liší od experimentálního modelování, které s takovými zásahy počítá.

Při modelovacím experimentu zasahuje výzkum do přirozeného průběhu sociálního procesu. Může být kontrolovaný i nekontrolovaný a propracování jeho metodiky pro potřeby sociologie zemědělství dává značné možnosti využití.

Experimentální ověřování motivačních stimulů ukazuje např. příčiny a zdroje lidské aktivity, její rezervy, souvislosti a tendence, její působení na společné a podnikové cíle, prostředky, jak cílů dosahovat. Projevují se důležité problémy ovlivňovacího procesu v jeho rozhodovacích a kontrolních fázích atd.

Při kontrolovaném modelovacím experimentu se pokoušíme o získání relativně čistého účinku působení experimentální proměnné vyrovnáním ostatních podmínek, které mohou výsledek vlivu experimentálního faktoru zkreslit. Oproti tomu se u nekontrolovaného experimentu dosahuje výsledkem dostatečným počtem opakovaných pokusů, přičemž nekontrolované faktory nemají mít vliv na působení experimentálního faktoru. Přirozený modelovací experiment nevytváří experimentální situaci záměrně, nýbrž vybírá potřebné objekty a variující proměnnou v reálných podmínkách sociální skutečnosti.

MOŽNOSTI VYUŽITÍ EXPERIMENTÁLNÍCH METOD V OBLASTI SOCIÁLNÍHO ŘÍZENÍ

Z dosavadní praxe experimentování lze již odvodit závažné poučky do budoucna. Víme, že samotný proces zkoumání v rámci experimentu byl zpochybňován nemarxistickými vědci, např. Beveridgem, podle něhož „nevěří nikdo v hypotézu vyjma toho, kdo ji vytvořil, avšak každý věří v experiment, vyjma toho, kdo jej provedl“. Pro nás však sociální experiment představuje způsob organizování nových forem společenské činnosti v malém měřítku, avšak na vysokém stupni kontroly působících faktorů s cílem prozkoumat hypotézu. Vztah experimentu k vědě a k praxi se více méně překrývá a ztotožňuje.

Experimentální metoda má značné možnosti dalšího využití a technického zdokonalení. Hranice, jež dnes existují, jsou dány stavem našeho poznání. Využití experimentální metody představuje hlubší teoretické pronikání marxisticko-leninských přístupů do výzkumu v sociální oblasti.

Mnohý praktik ve vedení podniku nebo v zemědělské správě bezesporu zkouší některé nové techniky sociálního řízení. Avšak takové pokusy, jejichž cílem je zlepšení dosavadních výsledků, nejsou skutečnými experimenty, za prvé proto, že účinek metody nebývá obvykle přesně vyhodnocen, a za druhé, že tyto pokusy nejsou určeny k tomu, aby byly zkoumány příčiny sledovaných jevů. Praktik má obvykle tušení, proč změna v postupu řízení a vedení lidí vedla k lepším výsledkům, nemůže se ovšem opírat o vědecky formulované závěry. Zasahuje do sociální situace, aby zjistil, zda funguje nový postup řízení, nikoliv však, proč funguje. Terénní experiment oproti tomu slouží k analýze určité teorie a hypotézy, které má osvětlit kauzalitu sociálních procesů nebo sociálních přeměn. Za tímto účelem mění, kontroluje a měří experiment významné proměnné podle stanoveného programu v rámci reálné situace.

Vliv nových výzkumných technik se však projevuje také v dalších možnostech sociálního experimentu. Především lze počítat s rostoucím tlakem experimentální matematiky na pracovní postupy sociologie. Dosud se vytýká, že vztahy odhalené na základě experimentu, vycházejí často z nedostatečně vybraného vzorku. Jedná se o vzorek populace, u kterého snižujeme váhu původně daných vlastností vlivem

samotného výběru. Často bývají také zdůrazňovány hranice monografických šetření, jejich nezpůsobnost ke kauzální diagnóze i nedostatečnost teoretického a praktického zevšeobecnění.

Automatizace otvírá experimentální metodě nové cesty řešení. Stroje mohou současně a s velkou přesností objekt různým způsobem experimentálně ovlivnit. Dokáží zachovat experimentální podmínky a mohou zároveň zaznamenat velké množství experimentálních změn ve sledovaném systému. Počítač může být nejen nástrojem experimentu, nýbrž též jeho subjektem (experimentátorem). Praktický význam simulace v rámci sociálního experimentu je dosud málo poznáný, přesto se lze domnívat, že se v nedaleké budoucnosti dočká svého uplatnění. Ve stejné míře, v jaké se podaří simulovat některé sociální podmínky zemědělských organizací a institucí, bude sociologie moci rozšířit své praktické funkce. Rozhodně jsou v oblasti simulace organizací metodické pokroky možné. Zejména výzkum sociálního rozvoje v socialistických zemích má v oblasti experimentu značné vývojové možnosti. Lze totiž předpokládat, že konkrétní empirické informace budou hrát v další etapě spíše nepřímou úlohu. Jak uvádějí Illner a Foret (1980) v jiné souvislosti, bude hlavním vodítkem spíše programová orientace experimentujícího, politické, ekonomické a organizační zásady a direktivy, požadavky hospodářského plánu, právní a morální normy apod. Právě v této fázi má zásadní význam marxistickoleninská teorie společnosti, resp. její aplikace na jednotlivé sféry společenského života, rozpracovávající základní cílové způsoby jejich dosahování. Teorie zobecňuje a systémově váže i jednotlivé empirické poznatky v sociální oblasti řízení, které se pak jejím prostřednictvím účastní rozhodování.

Další kroky experimentu, při nichž se hledají a ověřují nejúčinnější prostředky jak vytčeného cílového stavu dosáhnout, jsou náročné na poznatky kauzální a predikativní povahy. Uplatňují se zde nejen teorie, ale také, při ověřování socio-technického modelu a modelů efektů, další přímé informace. Jsou získávány např. sociologickou sondou, jíž zjišťujeme potenciální chování pracovníků, nebo, a to častěji, ze sekundárních analýz již existujících dat a ze zkušeností expertů.

Sociální experiment se liší zásadně od sociálně-historické praxe, neboť jde vždy o dílčí změny objektivní reality a jejím speciálním cílem je přezkoušení a získání nových poznatků. Proto je nesprávné označit každou historickou přeměnu společností (např. socialistickou přeměnu zemědělství v průmyslovou velkovýrobu) za experiment, jak to činí někteří buržoazní sociologové. Zde jde o zákonitý proces. Je také chybné považovat sociální experiment za hlavní prostředek přezkoušení a verifikace sociálně vědeckých teorií jak to dělali utopičtí socialisté (Fourier) a dosud někteří zástupci buržoazní empirické sociologie. Srovnání vědeckých poznatků s objektivní realitou se totiž děje především v globálním procesu společenské praxe.

ZÁVĚRY

1. Dosavadní zkušenosti se sociálními experimenty ukázaly, že jsou účelné terénní experimenty s relativně vysokou mírou experimentální kontroly a s exaktním měřením výsledků. Na základě spolupráce s vědeckovýzkumnou základnou se může pouhý pokus praktika změnit ve skutečný vědecký experiment. Věda získá na základě spolupráce s praxí na terénních sociálních experimentech nové impulzy a aspekty problémů. Tam, kde je výzkum bezprostředně zaměřen na praktické využití, ustupuje u sociálních experimentů problematika zobecnění výsledků výzkumu do pozadí, neboť výzkum je zaměřen na dosažení efektu v praktických změnách.

2. Terénní sociální experiment ve spolupráci s praxí si vyžaduje pečlivý výběr vhodných problémů a reálných podmínek experimentu, vedoucích výzkumu, schopné spolupráce s praxí a zapojení praktiků do experimentálního procesu.

3. Pracovní hypotéza musí být logickým východiskem pro veškerý postup sociálního experimentu. Je zaměřena na cílevědomé změny ve vztahu dvou i více faktorů a tvoří tak základ experimentu.

4. Praktický význam terénního sociálního experimentu spočívá v tom, že dává konkrétní odpovědi na otázky řízení a vedení lidí, a to přesným a srozumitelným způsobem. Pro výzkum to znamená, že se zjednodušují problémy využití výsledků vědy v provozu. Vedoucí pracovník v praxi nemusí být přesvědčován o výhodách využití výsledků experimentu, neboť se může o tom v rámci své organizace sám přesvědčit.

5. Sociální experiment modelování dosahuje v praxi sociologického výzkumu

řízení stále většího významu. Nepředstavuje jen metodu poznání, nýbrž slouží zároveň k optimalizaci sociálního procesu.

6. Vliv nových výzkumných technik se projevuje zejména ve využití počítačů, které budou nejen nástrojem experimentu, ale také v určitých mezích subjektem (experimentátorem) při provádění pokusu.

7. Sociální experiment v oblasti řízení zemědělství umožňuje aplikovat ekonomická a sociální opatření napřed v omezeném měřítku, aby mohl být ověřen jejich účinek, než budou využita v širším, příp. celostátním měřítku.

Literatura

ILLNER, M. — FORET, M.: Sociální ukazatele. Praha, Svoboda 1980.

JADOV, V. A.: Sociologický výskum. Bratislava, Pravda 1972.

KÖNIG, R.: Beobachtung und Experiment in der Socialforschung. Köln, Kiepenheuer-Witsch 1967.

RYVKINA, R. V. — VINOKUR, A. V.: Socialnyj eksperiment. Novosibirsk 1969.

Doc. ing. Hanuš Schimmerling, CSc.

VÝSLEDKY VÝSKUMU SOCIOLOGICKÉHO PRACOVISKA VÚEPP BRATISLAVA V ŠIESTEJ PÄTROČNICI

Kolektív sekcie sociálnych vzťahov Výskumného ústavu ekonomiky poľnohospodárstva a potravinárstva v Bratislave riešil v rokoch 1976—1980 hlavnú úlohu ŠPEV IV-4/6 *Riadenie podnikových sociálnych procesov vyvolaných štrukturálnou prestavbou poľnohospodárstva*, ktorej koordinátorom bol ing. D. Sagar, CSc.

Cieľom riešenia hlavnej úlohy bolo metodicky prepracovať a verbálne modelovať plánovanie a riadenie sociálnych procesov v poľnohospodárskych a potravinárskych výrobných organizáciách pri prehľbovaní koncentrácie a špecializácie výroby formou kooperácie a integrácie, a to z hľadiska cieľavedomého a komplexného — formulovania zmien sociálnej štruktúry kolektívov podnikov a vnútropodnikových organizačných jednotiek, zdokonaľovania medziludských vzťahov, výchovy jednotlivca kolektívom;

— prehľbovania účinnosti systému hmotnej a morálnej zainteresovanosti, rozvíjania pracovnej iniciatívy a účasti na riadení;

— zlepšovania pracovných podmienok v oblasti pracovných režimov, bezpečnosti práce, ochrany zdravia, stravovania, hygieny a ďalších sférach podnikovej sociálnej politiky, a to osobitne vo vzťahu k mládeži, ženám a dôchodcom;

— dotvárania životného prostredia pracovníkov, najmä pokiaľ ide o byty a participáciu podnikov na budovaní občianskej vybavenosti v sídelných obvodoch podnikov;

— organizovania kultúrneho a spoločenského života a uspokojovania potrieb a záujmov pracovníkov poľnohospodárstva v mimopracovnom a voľnom čase, a to v súlade s rozvojom socialistického spôsobu života.

V rámci hlavnej úlohy boli vo VÚEPP riešené tieto čiastkové úlohy:

— *Konštrukcia experimentálnych plánov sociálno-ekonomického rozvoja JRD, ŠM a potravinárskych podnikov;*

— *Dynamičnosť väzieb medzi sociálno-štrukturálnymi a technicko-organizačnými zmenami v procese industrializácie poľnohospodárskej veľkovýroby;*

— *Metódy a formy plánovania riadenia sociálnych procesov v poľnohospodárskych a potravinárskych výrobných organizáciách.*

V rámci hlavnej úlohy bola ďalej riešená katedrou pedagogiky a sociológie VŠP v Nitre čiastková úloha Programovitá účasť JRD a SPP na riadení kultúrno-spoločenského rozvoja svojich pracovníkov, ktorej zodpovedným riešiteľom bol doc. ing. J. Bakša, CSc.,